

Особливості топосу степу в прозі Олесея Гончара

І. Л. Приліпко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: iprylipko@ukr.net

Paper received 21.03.19; Accepted for publication 04.04.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-194VII58-14>

Анотація. У статті розкрита специфіка топосу степу як важливої частини моделі світу, репрезентованої в творчості О. Гончара. Топос степу в творах письменника постає сакралізованим, поліфонічним, відкритим, цілісним, динамічним. Як загрозливий простір степ репрезентований через сприйняття його представниками інших геопросторів, через зображення природних стихій, екологічних проблем, буремних історичних подій. Поліфонізм топосу степу розкривається шляхом відтворення його крізь призму різних відчуттів і вражень, у різні пори року, частини доби, під час різних станів природи. Степовий простір пов'язаний з образами людини, дороги, моря, неба, постаючи частиною Всесвіту й актуалізуючи зв'язок природи і людини, минулого та сучасного, локального і глобального, національного і загальнолюдського.

Ключові слова: топос степу, простір, час, автор, герой, роман.

*“[...] любов моя линула до степів, до південних весен,
до золотих українських серпнів, бо степова, сонячна,
козацька, незрівнянна Україна була для мене найвищим
натхненням, це була моя пектораль, втілення самої
краси планети!”*

О. Гончар, “Щоденники” (03.05.1991)

Важливе топографічне значення степу (поряд із лісо-степом він є домінуючим ландшафтом, що займає 40% української етнічної території), його історична роль (територія перших племен, козацтва), природні ресурси ставали невичерпним джерелом сюжетів і образів для багатьох українських письменників. До відтворення цього фрагменту простору етнічної території України зверталися А. Метлинський, Т. Шевченко, Панас Мирний, М. Коцюбинський, С. Черкасенко, Є. Маланок, Ю. Яновський, О. Гончар, Ю. Мушкетик та інші митці, розкриваючи його в різних жанрово-стильових, сюжетно-композиційних, тематичних парадигмах, змодельованих відповідно до світоглядних, ідейно-естетичних настанов (особливості степу як елемента української націософії та його роль у художній системі творів українських письменників ґрунтовно проаналізовано у монографії І. Ткаченко “Поезія і поетика степу в українській літературі” (Кіровоград, 2011)).

Знаковою частиною художнього світу є топос степу в прозі відомого українського письменника ХХ ст. О. Гончара (1918–1995). Степовий простір відіграє важливу роль у формуванні хронотопу, в структуруванні художнього світу творів “Жайворонок” (1950), “Людина в степу” (1952), “Таврія” (1952), “Щоб світився вогник” (1954), “Перекоп” (1957), “Тронка” (1963), “На косі” (1966), “Собор” (1968), “Бригантина” (1972), “Берег любові” (1976), “Твоя зоря” (1980), “Білі ночі” (1984) та ін. Хоча особливості часу й простору в творчості О. Гончара вже були предметом розгляду в працях дослідників творчості письменника ([1], [21], [22], [25], [27]), водночас, подальшого вивчення потребують репрезентативні для хронотопічної організації творів О. Гончара фрагменти простору, з-поміж яких і топос степу. Про окремі особливості зображення степу в творах О. Гончара писали Г. Авксентьєва [1], Н. Заверталюк [23], А. Погрібний [28], І. Ткаченко [29]. Зокрема, Г. Авксентьєва [1, с. 6] наголошує на національній специфіці степового пейзажу в творчості письменника; І. Ткаченко визначає риси образу степу в творах

О. Гончара, окреслює його просторово-часові виміри й принципи поетизації [29, с. 149–184].

Для О. Гончара степ був своєрідним сакралізованим простором (на що вже вказували дослідники, зокрема І. Ткаченко [29]), адже це – рідна й добре знама йому частина України, його мала батьківщина: народившись у селі Ломівці на Катеринославщині (нині у межах міста Дніпра), він провів своє дитинство і юність на півдні Полтавщини, в слободі Сухій (нині село Сухе Кобеляцького району), часто бував у південній Україні як депутат від Херсонщини у Верховній Раді УРСР. “Немає такого району, закутка Херсонщини, більш-менш примітного села, господарства, де б не побував багаторічний посланець нашого краю у найвищому державному органі влади” [4, с. 175], – зазначає М. Братан у статті “Депутат Таврії” (1987). Етногенетичне значення степу, його відкритість, позитивна семантика (“Відкритий простір, зазвичай, емоційно позитивний” [26, с. 92]) приваблювали О. Гончара; у вирі життєвих перипетій він линув душею саме у степовий простір, перебування в якому додавало сил долати труднощі й пробуджувало натхнення творити. Показовим у цьому сенсі є щоденниковий запис від 9.02.1966: зізнання про складні умови життя й творчості тих часів, зокрема поширення доносів, наклепів тощо, переривають рядки: “Зливи трав степових – серед них би пожити, серед сонця й куряви... Оце тільки й тримає на землі” [18, с. 371]. Мотивацією і поштовхом до творчості, за словами П. Загребельного, були для О. Гончара “заново побачені степи і люди, які в ньому жили. Степ, знаний з дитинства, степ, перемиряний у тяжкі місяці війни, степ з його океанічним безміром, з його розкованістю, мудрістю, лагідним усміхом і твердістю. Найголовніше ж – люди” [24, с. 72].

Не лише в індивідуальному сприйнятті, в контексті власного внутрішнього світу топос степу відігравав важливу роль, письменник усвідомлював і його особливе значення у бутті нації, в рецепції образу рідної землі. Він зокрема писав: “Є в нас на Україні гори, ліси, любимо ми волинські задумливі озера, зачаровуємось красою карпатських ущелин і полонин, і все ж, як на мою думку, образ України в чомусь дуже істотному розкривається найповніше саме в оцих залитих сонцем просторах, у океанній відкритості цих південних, колись оспіваних Гоголем козацьких степів, де й дотепер мовби вчувається напружена хода віків, де народне життя й сьо-

годні проявляє себе епічним розмахом” [16, с. 71–72]. Саме у степовому просторі увиразнюється український менталітет, актуалізується розуміння історії та сьогодення України. Тому степ став доміантним топосом художнього світу О. Гончара, який, як підкреслює П. Загребельний, “знайшов для змалювання українського національного характеру найвластивішу обстановку, найпитоміше місце” [24, с. 74].

Як сакралізований простір степ у творах О. Гончара завжди відтворений з теплим почуттям, захопленням. Степ для автора та його героїв – невичерпне джерело вражень, насаги, простір їхнього буття, перебування в якому формує виразне усвідомлення власних етногенетичних коренів, загострює відчуття рідної землі, зцілює душу. Про це митець зазначав у “Щоденнику”: “Знову в ріднім степу. Ось об’їхав Європу, бачив небо Італії, скелі Дувра, озера Швеції... Ні, ніде нема такого неба, ніде не почувеш таких пахоців, як у нас, у степу... Пахне с в я т и й хліб. Пахне літо. Торкає такі струни в душі, що їх ніщо не може торкнути. [...] В степу. Тут є щось цілюще. В природі, в людях. Це те, що свого часу відродило Довженка, повернуло йому натхнення” [18, с. 207, 376]. Суголосними з авторськими є відчуття героя роману “Тронка” – льотчика Горпищенка: “Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю [...]. І все тут пахне. І хоч пахне не якимись там особливими пахощами степового різнотрав’я, бо траву тут майже геть стирловано, однак син таки каже істинну правду, що ніщо йому так не пахне, як цей степ, навіть коли він пахне просто гарячим лоєм отари, батьковим чабанським духом та відкритою навстіж кошарою [...]” [15, с. 9]. Як своєрідна оаза степ репрезентований у романі “Берег любові”: “Десь лютують епідемії, шторми ревуть, розтрощують кораблі, а тут така тиша, така сліпучість” [5, с. 218].

Щоденникові записи розкривають поліфонію почуттів письменника в його сприйнятті степового простору: “Північ, лісова сторона, має свої чари, море має свої, а степ цей, коли тирса цвіте, – понад усяку красу. Щось ніжне, ліричне є в ньому. [...] Бредеш у шовку по коліна, і тільки повно пташиного щебету навкруги, потріскана світла земля під ногами і свята тиша. [...] вступаючи в цей цілинний степ, відчуваєш священний трепет у душі, очищення душі і більше, ніж будь-коли, захоплення природою і вінцем її – людиною” [18, с. 140]. Аналогічна рецепція степового топосу притаманна героям роману “Таврія”: “Маючи в собі красу моря, його велич, блиск і надміру світла, маючи в собі також могутність лісу і його тихі, вікові шуми, степ, окрім цього, ніс у собі щось своє, неповторно степове, властиве тільки йому – оту шовкову ласкавість, оте ніжне, замріяне, дівоче...” [13, с. 124]. Поліфонізм зображення степового простору розкривається в його репрезентації в різні пори року й частини доби, під час різних природних явищ. Показовим у цьому контексті є оповідання “Жайворонок”, де степ зображено у спеку (“Степ дедалі більше втрачав свої соковиті барви, свою весняну моложаву свіжість. Зелень поступово притьмарювалась, де-не-де вже почали проступати на ній прибіжкі, іржаві плями. [...] А нижче грандіозної білястої чаші, кругом по обрїях, висіли непорушні бруднуваті стіни пилюки, вісники далеких чорних бур” [8, с. 399]), у передгрозя (“[...] з-за обрїю тихо виткнувся ріжечок ледь помітної синьої

хмари. Залитий сонцем степ одразу припишк, причаївся, мовби чекаючи, що з цього буде. [...] Загриміло, і полегшено зітхнув степ, і радісніше стало навкруги. Поки в грандіозній лабораторії неба відбувався розкішний процес наростання грози, поки все там переверталось, будувалося і стугоніло, долом в цей час уже війнуло свіжістю, помчали потемнілими степами табуни вихрів, захвилювалися, забурунили зелені вали лісосмуг, заметушилися птахи в повітрі” [8, с. 404–405]). В оповіданні “Людина в степу” крізь призму рецепції автора та героїв постає зимовий степ: “Морозом скувало степ, а потім враз розгасло – ні проїхати, ні пройти. [...] Снігу ніде нема. Земля в полинялих барвах, небо – в холодній розтривоженості хмар; по голих посадках б’є вітер високих степових балів. Безлюдям та вітром цей розгаслий надвечірній степ нагадує море в негоду. [...] Неба не було. Ні неба, ні шляху, ні високовольтних, був тільки океан розвированого снігу, удари вітру, завивання буранної степової ночі” [9, с. 488–489, 494–495]. Топос зимового степу неоднозначний: якщо в шойно цитованому фрагменті він викликає страх, то в творі “Білі ночі” – зачарування: “Бувають білі ночі Півночі, але можуть бути, виявляється, й білі ночі таврійські! Над степом місяць стоїть високий. Обледенілі дерева в його промінні блищать, тільки трохи притьмарившись, все ж таки ніч. Степова далечинь розлягається перед нами світла, блакитна” [6, с. 318]. Крізь призму вражень і відчуттів героїв степ постає у всій своїй красі навесні та влітку як простір спокою й затишку: “Ще рання весна, ота сама розвесінь, коли над степами покотили весняні тепла й вигріті сонцем поля буйно парують, прозорою земною силою струменять у небо [...]” [7, с. 84]; “Степ стоїть перед ним інший – літній, сонячний. Пшениці поля без кінця, комбайн іде у хлібах. Іде кілометр, другий, третій, а хлібам не видно кінця [...]” [9, с. 495]. Щоденникові записи засвідчують особливе замилування письменника степом у весняну й літню пору, під час цвітіння трав. Степовий простір сприймається митцем у синкретизмі різних відчуттів, вражень. Показовим тут є запис від 21.05.1951: “За сонцем ковил стало тьмяний, це так вражає... А що це за картина, коли бачиш його під сонцем. Скільки зір сягне, перегортається суцільне сліпуче сріблясте море. Але маючи красу моря – велич, обсяг, блиск світла, він, степ, несе в собі більше ласки, ніжності, тихої замріяної краси. Мріє кудись – а куди? Може, в минуле, а може, в майбутнє. Тиша благословенна. Лише пташки дзюркочуть у ній – вгору і вниз – як дзвінки, співучі, різноголосі струмки. Не видно їх. Співає саме повітря, саме марево співає. І ковилевий степ лежить перед тобою, як безмежне марево [...]” [18, с. 140–141]. Схожа репрезентація степового простору зустрічається у романі “Таврія”, водночас засвідчуючи важливість щоденникових записів у розкритті особливостей творчої лабораторії письменника: “Ковили, ковили, ковили. За сонцем стало тьмяні, а там, під сонцем, – скільки зір сягне, сяючи, молочні, як морське шумовиння. Перегортаються злегка розгойданими хвилями, плывуть, розливаючись до самого неба. Благословенна тиша навкруги. Лише зашєрхоче десь сухо зелена ящірка, пробігаючи в траві, бризнуть врїзнобіч з-під ніг коники-ковалі та ще й жайворонки дзюркочуть у тиші, проймаючи її вгору і вниз, невидимі у повітрі, як струмки, що течуть і течуть, розмаїті, джерельно-дзвінкі.

Здається, співає від краю до краю саме повітря, співає марево, що вже схоплюється, тече, струмує де-не-де над ковилою” [13, с. 124]. У синтезі відчуттів відтворений топос степу крізь призму свідомості героїв роману “Тронка”, які здатні відчувати його запах, чути його музику (“[...] ніщо йому так не пахне, як цей степ, навіть коли він пахне просто гарячим лоєм отари, батьковим чабанським духом та відкритою навстіж сухою кошарою [...]. Солодко слухати йому цю одвічну музику степу, що її ні на яких інших планетах не буде...” [15, с. 9, 24]), через образне сприйняття героїв роману “Собор” (“І ось тепер постали вони перед Баглаєм у розповні літа, в жнив’яному блиску сонця, степи плодороддя, світлі безкраї цехи під блакитним дахом небес...” [12, с. 470]). Слушним у цьому контексті є спостереження І.Ткаченко: “Олесь Гончар силою художнього образу і словесної сугестії актуалізує всю мислиму тривкість існування унікальних явищ буття степу, зокрема й семіотики запаху як його невід’ємної складової, у художньому світі твору, а отже й у свідомості читача та й у загальнокультурному контексті” [29, с. 179]. Степ у творах письменника репрезентований у різні пори року, а також частини доби. Так, нічний степ відтворюється крізь призму сприйняття героїв повісті “Бригантина” (“А вночі в степу справді, як у всесвіті, всюди вогники, вогники плавають, наче планети ходять по своїх орбітах: почалися жнива! Тож і ночами степ не спить, живе, він мовби перемовляється тими вогниками, що там зустрічаються, там розминаються [...]” [7, с. 184]), роману “Тронка” (“Океан місячної ночі розливається навкруги. І глибину тиші не зменшує ні сюрчання коника десь у траві, ні шелест тополиного вершечка... Як він любить цей зоряний степ уночі! Десь пісня тане далеко, наче крізь сон. Повітря чисте, запашисте” [15, с. 21]). Репрезентація степового топосу часто відбувається в імпресіоністичній манері, шляхом залучення зорових, дотикових, звукових вражень: “Криваві відблиски охопленого стожарами неба без краю вигравали над рівнинами, перегортаючись у сизих хвилях ковили. [...] Ледь помітно рухається невідомий вершник по самому горизонту, мовби скрадаючись збоку до великого вичахаючого диска сонця... А сонце сідає червоно, і проміння стоїть у небі червоними мечами...” [13, с. 193–194]; “Був час надвечірньої прозорості, коли степ бузковіє, наливається синявою і зрідка де-не-де вже запалює зірочки вогнів. Ще видно далеко, все повите в м’які, пастельні тони. Добре розгледити і силует комбайна десь аж на виднокрузі, і шлейф пилюки, що довго тане впродовж польового шляху [...]” [14, с. 314].

Поліфонізм репрезентації степу в творах О.Гончара обумовлений специфікою індивідуальної рецепції – автора чи його героїв. Різні точки зору відтак формують різноаспектність візії топосу степу. Для героїв творів “Жайворонок”, “Тронка”, “Твоя зоря” та ін. степ є простором буття, а тому для них він рідний і знайний простір, окремий всесвіт (“Степ – он мій космос, – кивнула Тоня у відкритий бурий степ [...]” [15, с. 270]). За спостереженням І.Ткаченко, герой творів О.Гончара, “навіть перебуваючи за периметром степу (у географічному розумінні), завжди відчуває *степове тяжіння*” [29, с. 160]. Чи не найвиразніше це репрезентують герої роману “Твоя зоря”. Для них степ є окремим всесвітом,

у межах якого минули їхні найщасливіші роки життя – дитячі. У різні періоди свого зрілого життя, на життєвих дорогах, із різних частин світу вони линуць спогадами в часопростір свого степового дитинства: “Сухе тепло серпневого степу, що й сюди його чуеш... Тернинки, шипшина та глід по байраках... Птахи з гніздами, різні комашки... [...] А якою музикою відтворити той настрій, що охоплював вас, малих, коли після спеки в степу хмара заходить... [...] Та все ж наблизений пам’яттю степ наш чомусь найчастіше постає мені в сонцедення, в сліпучу спеку, коли марево прозорою рікою біжить і біжить [...]” [14, с. 59, 62]. Степовий час і простір відчувуються героями відокремлено від темпоритму їхнього дорослого життя, сповненого хвилювань, тривоги й швидкостей, постаючи основою, що дозволяє встояти на життєвих дорогах, тим джерелом, що живить і гріє душу у вирі життєвих перипетій. Локуси топографічного простору степу інтегруються у простір духовного буття героїв: степова могила Громова для них у період дитинства і юності, як і для їхніх односельців, – “то своєрідний маяк серед безмежжя наших степів, орієнтир, від якого відмірюють відстань” [14, с. 210]; тим же маяком вона залишається для них і серед розбурханого моря дорослого життя, асоціюючись із найкращими роками, з рідною землею: “Зараз ще нам невздогад, з якої далечі відстаней, з яких моторошних ночей проблисне нам це сонце рідних степів, серед яких лютих стуж зігріє нас материнським своїм теплом ця наша ласкава, в сріблястій травичці Громова, що з вітром тут цілі віки говорила і що від неї і ми відмірятимем свої шляхи, як від осерддя, від заповітного кореневого знаку наших степів” [14, с. 212]. Прикметно, що топос степу в романі “Твоя зоря” є важливою частиною композиційної структури твору: степ є місцем розгортання дії на початку роману (літак Кирила Заболотного з’являвся в небі над окупаційним степом) і, попри те, що твір має відкритий фінал, стає й простором її згортання (на небо, над вже мирним степом, вдивляється Софія в надії на повернення Заболотного).

Попри домінантне зображення у творах О.Гончара степу як сакралізованого топосу, іноді він набуває й семантики загрозового простору, що пов’язано зі специфікою його рецепції представниками інших геопросторів (наприклад, заробітчанами з Полтавщини степ бачиться в його співвіднесенні з простором центральної частини України: “Чим глибше в степ – хмурнішають криничани, гостріше відчувають свою бездомність. Безлюдна, безводна, безлісна земля розлягається навкруги, втомлює зір своїм одноманітним непривітним простором. Де ті гаї та садки подівались, куди ті річки розтеклись? Дома в цей час Псьол, переповнившись, заливає городи, розмиває хати, а тут ні ставка, ні озерецька в полі... Земля та небо. Сухі вітри пашать і пашать назустріч. Ідеш і за день деревини ніде не побачиш” [13, с. 18]), а також із особливостями природних стихій (зокрема, так званих чорних бур, відтворених у романі “Таврія”: “Сікло, як градом, збивало з ніг, безпроглядно сухою каламуттю бушувало навкруги – від землі до неба. Вгорі, за суцільними тучами зірваних, піднятих у повітря летючих ґрунтів, ледь помітно сяяло сонце посеред неба, маленьке, похмурило, безсяйне, як при затемненні. [...] Потім, коли вщухало, степи смугами через цілі повіти лежали

спустошені, мовби вкриті сірим смертельним попелом. [...] Вся Таврія серед білого дня раптом окуталась таким присмерком, що, не мружачись, можна було дивитись на сонце. [...] Здавалось, все буде заметене в степу цим ураганом, все він зірве, поруйнує на своєму шляху, з корінням викрутить із землі зелену Асканію [...]” [13, с. 7–8, 288]). Уявлення про степ як проблемну екозону пов’язане також і зі зневодненням: “Безлісний, трагічно беззхисний край, переповнений надмірою сонця і світла. Споконвіку мріючи про воду, він вимріяв собі натомість лиш оце мареву – розкішну ілюзію води. [...] Репалась розпечена земля. Лежала в таких тріщинах, що коні виламували ноги на скаку. Трава, пригоряючи, скучувалась [...]” [13, с. 195, 229]. Ідеєю зрошення степу, прокладання водного каналу в романі “Таврія” перейнятий садівник Мурашко [13, с. 169–170]. Події громадянської війни 1918–1920 рр., описані в романі “Перекоп”, зумовили перетворення степового простору на місце кривавих боїв та сутичок: “Зі степу дедалі відчутніш насувалась загроза. Кілька разів кінні роз’їзди противника з’являлися на виднокрузі, але, зустрівши вогонь із кучугур, знов відкочувались назад. [...] Все ближче сичали кулі в розпечених пісках, все частіше то тут, то там хтось скрикував, чиясь гаряча кров втавала в пісок... [...] Весь освітлений, як удень, степ клекоче лавами наступаючих” [11, с. 536, 631]. У романі “Твоя зоря” степ, по якому прокотилася війна, виразно контрастує з довоєнним сакралізованим топосом степу: “Осінь була, сялась мряка, галич вигравала на полях надвечірніх, в тих самих, де ми колись знали еру пастушачу, де лежав тепер сірий, непривітний простір. Нічого не було похмурішого за ті післявоєнні здичавлені степи, коли залізо війни, скручене, обгоріле, стирчало в бур’янах, і окопи ще не всюди в полях було позортано, і прибиті дощами темні дредноути скирт ледь бовваніли осадисто, ніби напівзатоплені кораблі, в осінніх туманах” [14, с. 222].

Топос степу в індивідуально-авторському сприйнятті пов’язаний з людиною, яка є частиною рідного, добре знаного письменнику часопростору. “Хочеться у степи! Ніде так добре не почуваясь, як серед звичайних, простих людей” [19, с. 266], – занотовує О. Гончар у “Щоденнику”. Присутність чи відсутність людини в межах степового простору обумовлює й особливості репрезентації степу. “Весь поліфонічний спектр онтології степу, відображений у тріаді земля – повітря – вода, презентований у дискурсі творчості письменника, систематичним началом має людину. Степ і людина – органічний синтез конструктивної енергетики та життєстверджувальної естетики у контексті творчості О. Гончара” [29, с. 184], – зазначає І. Ткаченко. Навіть зображений у романі “Таврія” простір заповідного степу позначений присутністю людини ([13, с. 176]), а в творах “Людина в степу”, “Літньої ночі”, “Жайворонок”, “Берег любові”, “Бригантина”, “Тронка” та ін. людина, її присутність, діяльність формують динамізм репрезентації топосу степу: “Відтепер щоранку гомонітиме оживаючий степ, проїнятий бархатною музикою моторів. Незабаром зів’ються на обрії перші димки над степовими вагончиками, над знаменитими палубами трактористів” [8, с. 391]; “Працює степ, у трудовій напрузі весь [...]. Курява далеко розповзається від шляхів, висить вона й над токами, й над комбайнами, – весь повітряний

океан в’южиться цією жнив’яною югою. Від обрії до обрії небо зараз помітно притемнене, неяскраве, пливе в напівімлі, і, доки й вляжуться тут жнив’яні аврали, не бачити його яскравим” [5, с. 289]; “Подібно до того, як ходять зорі та планети у всесвіті, так тут зараз прокладають свої орбіти володарі нічного степу – механізатори; перемовляються вогнями, наче мовою маяків, уся темрява розкреслена їхніми орбітами, весь степ і вночі ще пахне зерном, свіжою соломомою, курявою [...]” [7, с. 184]. Людина є душею степу (“Ніби нема в ньому життя. Однак він живе. І чи не ота маленька далека цяточка дає йому життя? [...] Бачу перед собою великий степ і в ньому – далеко – маленький вогник. Він рухається. Вогник – то людина. Хтось веде там вантажну, чи легкову, чи, може, трактор... Вітаю тебе, невідомий вогнику! Доки ти є, – степ живий, ти душа цього степу, без тебе він був би як нічна холодна пустеля” [9, с. 488, 498]), її індивідуальність надає степовому топосу семантичних нюансів: так, для Миколи Баглая рецепція степу пов’язана з постаттю Єльки (“Єльчині степи! Сонячність барв, золото ворохів, смага тіл на токах, зблиски усмішок, ритми праці, зморена плавкість трудових рухів, повносилля, здоров’я токових жінок – все це для нього пов’язано з Єлькою, він впізнав її тут у всьому” [12, с. 470]). Герої письменника є невід’ємною частиною степового топосу, що увиразнено через відтворення прикметних деталей: у чабана Горпищенка (“Тронка”) очі “мають барву вилинялого степового неба” [15, с. 7], у Настуні (“Твоя зоря”) очі “темніють, подібно до того, як темніє степ, коли на нього від хмари тінь набіжить” [14, с. 145]. Перебування героїв у межах степового простору розкриває їхні характеристики, адже, як стверджував М. Бахтін, образ людини в літературі “завжди суцільно хронотопічний” [3, с. 235]. Так, образ Петра Горпищенка (“Тронка”) увиразнюється через показ його ставлення до степу, в топосі якого акумульоване його відчуття рідної землі, малої батьківщини, здатність розуміти красу природи, відчувати єдність часових площин: “– Ніщо мені так не пахне, як наш степ [...]. Як він любить цей зоряний степ уночі! [...] А над тобою простір, всіяний зорями: світлою порошею курить Чумацький Шлях – шлях твоїх пращурів, що проходили тут чумаками в чорних дьогтярних сорочках...” [15, с. 7, 21]. Герої творів “Тронка”, “Жайворонок” та ін. зріднені зі степом, живуть його темпоритмом, разом із тим, час людської онтології і час простору відмінні, це зокрема усвідомлює Лукія – героїня роману “Тронка”: “Адже є таке в житті, що не вертається. Це тільки степ їхній шовесни оновлюється, навіть після чорної бурі яскраво зацвітає дикими тюльпанами, розливається аж за обрій океаном краси...” [15, с. 81]. Проте час степового простору позначається й на відчутті часу людиною: це зокрема переживають герої роману “Твоя зоря” (“Зупинився, не рухається *наш степовий час* (курсив мій. – *І. П.*). Дрімає дорога, небом укрита. Повітря незрушне, склисте. Сонце ніби припнуте налігачем на місці [...]” [14, с. 65].

Важливим локусом степового простору в творах О. Гончара є дорога (“Літньої ночі”, “Людина в степу”, “Птахи над Бродщиною”, “Білі ночі”, “Твоя зоря” та ін.). Про значну роль дороги в організації художньої системи творів О. Гончара зазначає М. Гуменний: “Образ і пафос руху часу і пам’яті щільно взаємопов’язані з образом

дороги, – лейтмотивом Гончарової творчості. [...] Чи не всі персонажі О. Гончара змальовані в русі, постійно змінюється і пейзаж” [22, с. 25]. Степова дорога пробуджує у митця творче натхнення, про що зазначено у “Щоденнику”: “Найкращі думки, образи приходять мені в путі, в дорозі, коли ось так, як зараз, вітер свистить за склом кабіни, а ми мчимо вперед. Дивовижна психологія творчості. Дома думка спала, в голові пусто й тоскно, тільки вимчали на степовий простір, які образи виникають, які художньо свіжі романи будуються!...” [18, с. 299]. Для героїв роману “Твоя зоря” степова дорога стає своєрідним переходом з дитинства в юність, із малої батьківщини у світ: “Наша дорога тодішня теж пролягала поміж хлібами [...]. Зоріло-світало над степом, коли ми вийшли з Тернівщини. [...] Мліє в дрімотній непорушності степ. [...] поїзд гукнув, вилітаючи низько, з-під неба. Вперше побачений, повившись димом, просто наче до нас він гукнув, покликав обох уже в іншу дорогу – з дитинства в дорослість” [14, с. 207, 211].

Особливості топосу степу розкриваються через зображення його у співвіднесеності з іншими топосами, зокрема небом і морем, що увиразнює розуміння степу як складової гармонійної будови Всесвіту. В романі “Тронка” степ і небо сприймаються як єдиний топографічний простір (“[...] і степ, і марево маревіє, – марево чи синява неба спустилася до землі, млисто розсіялась серед просторів” [15, с. 8]), у романі “Перекоп” топос степу обумовлює рецепцію простору неба (“Велике тут небо над людиною” [11, с. 639]). Чи не найчастіше у творах О. Гончара зустрічається зображення топосу степу в його зв’язку з простором моря, океану, на що вказує й І. Ткаченко, зазначаючи: “Етнопростір художнього світу письменника часто презентує взаємоперетікання і співіснування декількох топосів – степу й моря” [29, с. 180]. Земний та водний простори подібні за масштабністю, всеохопністю, що на рівні художнього узагальнення зумовлює їхній зв’язок, виражений в порівняннях, паралелях: “Це той степ, де людина з гирлигою ще недавно була як цар, де елеватор, що видніє на обрії, здається зовсім близько, хоч до нього пішки два дні хотьби; це край рівнин неосяжних, де природа розмахнулася широко, щедро, з океанським безмежжям... Зелені вали посадок. Темні далекі скирти, що, мов голови китів, впродовж дня виринають з океану марева. [...] Океан степів застиг у полудневій сліпучості. [...] вони ось виходять в степ, що розлігся перед ними, як безкрай, злегка синіючий, заімлений, океан” [15, с. 25–26, 66, 136]. В оповіданні “На косі” локус ділянки суходолу (коса) сполучує морський і степовий простори, визначаючи індивідуальне сприйняття часу: “Смужка суші – вузька необжита коса, відділившись від степу, простяглась у відкрите море. Крізь обрії, крізь небо пронизалася й далі пішла – не видно їй кінця. [...] Ніщо тут не обмежує тебе, ніхто нікуди не підганяє. Інший плін часу, інші виміри, інші абсолютні. Є тут вічність. [...] вловлюєш її в струмуванні вітру, і в спокійному леті птахів, і в неквапливих вишумах моря, що і вночі не змовка” [10, с. 141–142]. У повісті “Щоб світився вогник” острів Чайний за своїми топографічними особливостями є частиною степового топосу: “Власне, це і є шмат степу, самою природою відділений колись від материка, подарований морю” [17, с. 331]. Значна частина острова – заповідник, у якому збережені

біологічні особливості степу. Водночас, морський простір, локусом якого є маяк, невід’ємний від топосу степу. Морський та степовий простори поєднані в життєвому вимірі мешканців острова – старшого доглядача маяка, його родини й нечисленної обслуги маяка (“Чайки в’ються попід самими вікнами, дух моря чути навіть у хаті...” [17, с. 334]). Масштабність відтворених просторових площин (степ, море, небо) зумовлює відчуття існування на межі різних топосів: так, Марії, донці головного доглядача маяка, здається, що вона “стоїть між двома блакитними стихіями – між небом і морем...” [17, с. 337]. Особливості степового простору увиразнюються в контексті порівняння його з топосом міста (особливо чітко це відчуває Марія, яка повернулася на острів після навчання у місті: “Як тут тихо, пустельно після гомінкого міста. [...] досі не могла подолати в собі відчуття, що їй усе ще чогось бракує на острові. [...] Після міста все життя на острові тече якимсь уповільненим темпом, перекочується рівними, невисокими хвилями” [17, с. 337, 341, 342]). Оскільки в художньому світі просторові та часові виміри взаємопов’язані [3, с. 234–235], степовий простір прикметний особливим відчуттям часу, що відрізняється від часу, характерного, наприклад, для просторів міста чи села. Відповідно, індивідуальне сприйняття часу героїв пов’язане з особливостями простору й визначає специфіку їхнього буття: “Кожен робить своє діло розважливо, неквапом, неначе попереду в нього – вічність. І так усі: чи то маячани біля маяка, чи колгоспний пасічник, що оглядає в степу свої вулики, чи рибалки, що вибирають бригадою невід...” [17, с. 342]. Відтак О. Гончар засвідчив уміння, за висловом М. Бахтіна, “бачити час, читати час в просторовій цілісності світу” [2, с. 216]. Письменник акцентує на специфіці часопліну, притаманного степовому простору: тут час особливий, він синтезує в собі минуле й теперішнє, увиразнює історіософські контексти: “Зрушений вітром ковил сріблясто хвилювався довкола, стиха бринів, так, як бринів він, мабуть, і в сиву давнину при яких-небудь скіфах” [17, с. 353]; “Густо збившись, тонке стебло ледь чутно бринить під вітром, як бриніло ще скіфам” [13, с. 146]; “[...] давні могили-кургани, розкидані серед степового роздолля, ніби тануть, переливаються м’яко, мов тиха музика. Ким ті кургани насипані, які відшумілі царства вони увінчують? Хто навіки присипаний там разом зі своїми жаданнями, пристрастями, ненавистю, любов’ю?” [15, с. 102]. У романі “Берег любові” проекції в минуле модифікують статичне зображення степу, зумовлюючи його репрезентацію в часовій динаміці, у вимірах різних часових площин: період перебування давньоримського поета Овідія у причорноморських степах сучасної України, довоєнні й воєнні часи. Плін часу позначається й на особливостях степового простору: “Степ Ягничового дитинства, – колись він аж сілло білів у спеку, потрісканий, курай та верблужка тільки й росли. Тепер, щоб оживити це засолене пустирище, везуть із степів самоскидами чорнозем, готують ґрунт під квіти та майбутні дерева” [5, с. 360–361].

“Поетичний степовий хронос в О. Гончара схоплює вічність часу, і в цьому його сугестивна сила [...]” [29, с. 158], – зауважує І. Ткаченко. Особливий часоплін, притаманний топосу степу, панорамність його відтворення загострює відчуття вічності, увиразнює віднос-

ність уявлень та переконань: “Велике тут небо над людиною. І чи не воно своїм вічним простором схиляє людиною на роздуми, чи не тому якась суворота мудра задумка все життя стоїть в очах степових чабанів?” [11, с. 639]; “[...] все міняється, тільки ця могила на місці, та сонце на місці, та тінь від коня!” [15, с. 182]. Відтак топос степу актуалізує ідею про неспівмірність часу топографічного й часу людського буття. Перебування в межах степового простору породжує в свідомості героїв творів О. Гончара водночас і розуміння швидкоплинності, змінності людського життя, і відчуття вічності, циклічності буття, адже топос степу акумулює у своїх семантичних межах минуле й сучасне, вічний колообіг і незнищенність буття: “А степ не старіє! Повносилий, як тоді, розімлів травами, хлюпає пряним споконвічним скіфським духом...” [13, с. 177]; “Минають віки, волею людей змінюється географія степу, іншими люди стають, і вітри, і трави, зостається незмінною тільки оця безмірна широчінь степова та високий Чумацький Шлях, що над нею зоріє” [15, с. 234]. Неодноразово стаючи ареною боїв, сутичок, степ відновлювався й оживав, засвідчуючи тимчасовість руйнівних процесів, заворушень, війн і, натомість, стверджуючи незнищенність життя і вічний колообіг природних процесів – на цьому акцентовано в розділі “Панорамна земля” (замість епілогу до роману “Перекоп”): “Розмови точаться все довкола неї, цієї панорамної землі, що стільки перетерпіла – на метр у глибину вся згоріла, запеклась. – Наче по ній атомні смерчі пронеслися, – каже лейтенант, оглядаючи пустельну безрадісну землю з купами знешкоджених мін. – Наче ніколи вже на ній ніщо й не родитиме... – Оживе. Хто це сказав? Озираюся: Оленчук. [...] Нестримно сяяло сонце у весняному небі, бовванів далекий обеліск над степовим роздоллям, і вся вона, панорамна відкрита земля, горіла-палахкотіла у яскравім розливі першого весняного цвітіння” [11, с. 646]. У такій репрезентації степу як простору свободи, боротьби за волю, відвічного відновлення виявляються риси власне українського простору, що увиразнює ментальність народу, на що звернула увагу й Н. Заверталюк: “Степ О. Гончара – це унікальний степ, він простір українця, що вмотивовує його ментальність: працелюбство, прагнення волі, романтичного вияву себе як Людини” [23]. Про своє розуміння й сприйняття степу не лише як топографічного простору О. Гончар зазначав у нарисі

“Українські степи” (1971): “Степи для нас більше, ніж географічне поняття. Вони були протягом століть ареною нашої національної історії, тут гартувалася мужність нашого народу, зросла його слава, вирішувалося його майбутнє. Степи першими виставляли бойові заслони проти татар, захищаючи трудовий люд від розбійницьких нашеств. Запорізька Січ підтримувала в народі дух свободи, патріотичної лицарської доблесті [...]. Що зв’язок часів не порвався, тут це відчуваш особливо гостро. Дивлюсь на ці світлі простори, на широчінь степову, яка стелиться аж за небосхили, і здається мені, що тут у самій природі відбився характер народу, відкритий, широкий, відважний. Відчуттям простору, вільності, відчуттям гармонії з природою повинна, по-моєму, володіти людина, що виросла тут, що відчула ту саму «велич степів», про яку просив мене написати один старий чабан” [16, с. 72].

Отже, топос степу є знаковою частиною моделі світу, репрезентованої в творчості О. Гончара. Степ у творах письменника зображений сакралізованим, поліфонічним, відкритим простором. Особливості моделювання топосу степу обумовлені його рецепцією автором та героями як рідного й добре знаного простору, що акумулює в собі різні репрезентативні вектори, історичні й сучасні виміри, актуалізує відчуття етногенетичних первнів. Топос степу в прозі О. Гончара не обмежений семантикою сакралізації, адже степ зображується і як загрозливий простір: таким він постає у сприйнятті його представниками інших геопросторів, у контексті зображення природних стихій, екологічних проблем та буремних історичних подій. Письменник відтворює простір степу в усій його поліфонії, що досягається зображенням його крізь призму відчуттів і вражень, у різні пори року й частини доби, під час змін станів природи. Все це формує цілісність топосу степу, динамізм його художнього відтворення. Простір степу репрезентований крізь призму відчуття й розуміння героїв, які є невіддільною частиною степового топосу, надають йому різних семантичних нюансів. У творах О. Гончара простір степу тісно пов’язаний з образами людини, дороги, моря, неба, що формує відчуття гармонії Всесвіту, актуалізує взаємозв’язок минулого й сучасного, локального та глобального, національного і загальнолюдського, а також увиразнює розуміння хронотопу буття природи й життя людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьева Г. Пейзаж у прозі Олеса Гончара: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. 10.01.01. Одеса, 1995. 17 с.
2. Бахтин М. Время и пространство в произведениях Гете // Бахтин М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1986. С. 216–249.
3. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва: Художественная литература, 1975. С. 234–407.
4. Братан М. Депутат Таврії // Слово про Олеса Гончара. Київ: “Радянський письменник”, 1988. С. 175–179.
5. Гончар О. Берег любові // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 6. Київ: Наукова думка, 2008. С. 213–430.
6. Гончар О. Білі ночі // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 8. Київ: Наукова думка, 2009. С. 316–324.
7. Гончар О. Бригантина // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 6. К.: Наукова думка, 2008. С. 5–212.
8. Гончар О. Жайворонок // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 2002. С. 389–406.
9. Гончар О. Людина в степу // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 2002. С. 488–498.
10. Гончар О. На косі // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 8. Київ: Наукова думка, 2009. С. 141–152.
11. Гончар О. Перекоп // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 3. Київ: Наукова думка, 2003. С. 289–646.
12. Гончар О. Собор // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2005. С. 283–556.
13. Гончар О. Таврія // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 3. Київ: Наукова думка, 2003. С. 5–288.
14. Гончар О. Твоя зоря // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 7. Київ: Наукова думка, 2008. С. 5–388.
15. Гончар О. Тронка // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2005. С. 5–282.
16. Гончар О. Українські степи // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 9. Книга 1. Київ: Наукова думка, 2012. С. 70–81.

17. Гончар О. Щоб світився вогник // Гончар О. Твори: в 12 т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 2002. С. 329–386.
18. Гончар О. Щоденники: В 3-х т.: Т. 1 (1943–1967). Київ: Веселка, 2008. 455 с.
19. Гончар О. Щоденники: В 3-х т.: Т. 2 (1968–1983). Київ: Веселка, 2008. 607 с.
20. Гончар О. Щоденники: В 3-х т.: Т. 3 (1984–1995). Київ: Веселка, 2008. 646 с.
21. Гуменний М. Поетика романного жанру Олеса Гончара: проблеми типології. Монографія. Київ: Акцент, 2006. 240 с.
22. Гуменний М. Хронотоп у романах Олеса Гончара // Слово і Час. 1993. № 8. С. 22–27.
23. Заверталюк Н. Степовий космос у житті і творчості Олеса Гончара // Січеслав. 2007. № 1(11). Електронний ресурс. Режим доступу: www.sicheslav.porogy.org/2007/11/literary/zavertaluk/
24. Загребельний П. Роздуми на іменини // Слово про Олеса Гончара. Київ: “Радянський письменник”, 1988. С. 70–84.
25. Кобилко Н. Образ дороги як просторова реалія і як символ у романі Олеса Гончара “Твоя зоря” // Таїни художнього тексту: Зб. наук. пр. Вип. 16. Дніпропетровськ: Пороги, 2013. С. 193–197.
26. Копистянська Н. Час і простір у мистецтві слова: монографія. Львів: ПАІС, 2012. 344 с.
27. Олійник Н. Своєрідність хронотопічної організації повісті “Бригантина” Олеса Гончара // Таїни художнього тексту: Зб. наук. пр. Вип. 16. Дніпропетровськ: Пороги, 2013. С. 150–155.
28. Погрібний А. Олесь Гончар // Погрібний А. Літературні явища і з’яви. (Статті. Портрети. Силуети. Наближення). Київ: “Майстерня книги”, “Оранта”, 2009. С. 320–408.
29. Ткаченко І. Поезія і поетика степу в українській літературі: монографія. Кіровоград: Степова Еллада, 2011. 360 с.

REFERENCES

1. Avksentyeva G. The landscape in the Oles Honchar’s prose: author-report of thesis for the Candidate Degree in Philological Sciences, 10.01.01, Odessa, 1995. 17 p.
2. Bahtin M. The time and space in the Gete’s works // Bahtin M. Aesthetic of literary works. Moscow: Iskusstvo, 1986. P. 216–249.
3. Bahtin M. The forms of time and chronotopos in novel. Essay of historical poetics // Bahtin M. The questions of literature and aesthetic. The research of different years. Moscow: Hudozhestvenna literatura, 1975. P. 234–407.
4. Bratan M. The deputy of Tavria // Word about of Oles Honchar. Kyiv: “Radiansky pysmennyk”, 1988. P. 175–179.
5. Gonchar O. Shore of love // Gonchar O. Works in 12 v. V. 6. Kyiv: Naukova dumka, 2008. P. 213–430.
6. Gonchar O. White night // Gonchar O. Works in 12 v. V. 8. Kyiv: Naukova dumka, 2009. P. 316–324.
7. Gonchar O. Brigantine // Gonchar O. Works in 12 v. V. 6. Kyiv: Naukova dumka, 2008. P. 5–212.
8. Gonchar O. Lark // Gonchar O. Works in 12 v. V. 2. Kyiv: Naukova dumka, 2002. P. 389–406.
9. Gonchar O. The man in steppe // Gonchar O. Works in 12 v. V. 2. Kyiv: Naukova dumka, 2002. P. 488–498.
10. Gonchar O. On the scythe // Gonchar O. Works in 12 v. V. 8. Kyiv: Naukova dumka, 2009. P. 141–152.
11. Gonchar O. Perekop // Gonchar O. Works in 12 v. V. 3. Kyiv: Naukova dumka, 2003. P. 289–646.
12. Gonchar O. The cathedral // Gonchar O. Works in 12 v. V. 5. Kyiv: Naukova dumka, 2005. P. 283–556.
13. Gonchar O. Tavria // Gonchar O. Works in 12 v. V. 3. Kyiv: Naukova dumka, 2003. P. 5–288.
14. Gonchar O. Your dawn // Gonchar O. Works in 12 v. V. 7. Kyiv: Naukova dumka, 2008. P. 5–388.
15. Gonchar O. Tronka // Gonchar O. Works in 12 v. V. 5. Kyiv: Naukova dumka, 2005. P. 5–282.
16. Gonchar O. Ukrainian steppe // Gonchar O. Works in 12 v. V. 9. Book 1. Kyiv: Naukova dumka, 2012. P. 70–81.
17. Gonchar O. To shine a flame // Gonchar O. Works in 12 v. V. 2. Kyiv: Naukova dumka, 2002. P. 329–386.
18. Gonchar O. Diary: In 3 v. V. 1 (1943–1967). Kyiv: Veselka, 2008. 455 p.
19. Gonchar O. Diary: In 3 v. V. 2 (1968–1983). Kyiv: Veselka, 2008. 607 p.
20. Gonchar O. Diary: In 3 v. V. 3 (1984–1995). Kyiv: Veselka, 2008. 646 p.
21. Gumennyi M. Poetics of the novel’s genre of Oles Honchar: problems of typology. Monograph. Kyiv: Actsent, 2006. 240 p.
22. Gumennyi M. Chronotopos in the novels Oles Honchar // Word and Time. 1993. № 8. P. 22–27.
23. Zavertaliuk N. Steppe’s cosmos in Oles Honchar’s life and works // Sicheslav. 2007. № 1(11). Electron’s resource. Regime access: www.sicheslav.porogy.org/2007/11/literary/zavertaluk/
24. Zagrebelyny P. The thoughts on the name day // Word about of Oles Honchar. Kyiv: “Radiansky pysmennyk”, 1988. P. 70–84.
25. Kobylko N. The image of roads as space’s realities and as the symbol in Oles Honchar’s novel “Your dawn” // Mysterious of work of art: Collection of sciences works. Issue 16. Dnipropetrovsk: Porogy, 2013. S. 193–197.
26. Kopystianska N. Time and space in the art of word: monograph. Lviv: PAIS, 2012. 344 p.
27. Oliynyk N. Peculiarity of organizes chronotopos Oles Honchar’s story “Brigantine” // Mysterious of work of art: Collection of sciences works. Issue 16. Dnipropetrovsk: Porogy, 2013. S. 150–155.
28. Pogribny A. Oles Honchar // Pogribny A. Literary facts and appearances. (Papers. Portrait. Figure. Approaching). Kyiv: “Maystermia knygy”, “Oranta”, 2009. С. 320–408.
29. Tkachenko I. Poetry and poetics of steppe in Ukrainian literature: monograph. Kirovograd: Stepova Ellada, 2011. 360 c.

The peculiarity of the topos of steppe in Oles Honchar’s prose

I. L. Prylipko

Abstract. The paper exposes peculiarities the topos of steppe as important part of the world’s model of O. Honchar’s work. The topos of steppe representation as sacred, many-sided, open, integrity’s, dynamic in the works of writer. As threated space the steppe representation over the perception of the representatives of others geospaces, over representation nature’s elements, ecology’s problems, violent’s of history events. Steppe as the many-sided space representation over his exposes through prism different of sensation and impression, in different season and part of day, about different state of nature. Steppes space connected with the images of man, way, sea, sky and representation as the part of Universe, actualizes on the connection of nature and man, the past and present-day, local and global, national and interhumanity.

Keywords: *topos of steppe, space, time, author, hero, novel.*